

Περιεχόμενα

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση	9
Για τον συγγραφέα	13
Ευχαριστίες	15
Πρόλογος	25
Εισαγωγή: Η πρώτη κρίση της παγκοσμιοποίησης	31

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. «Το μόνο που χρειάζομαι είναι αυθημερόν χρηματοδότηση»	49
---	----

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Η πρόβλεψη του προβλήματος: Διδάγματα της ασιατικής κρίσης	109
3. Η αποκάλυψη του προβλήματος: Καπιταλισμός χωρίς κεφάλαιο	125
4. Η αντιμετώπιση του προβλήματος: Το σχέδιο του ενός τρισεκατομμυρίου	159

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

5. Επιδιώκοντας παγκόσμια ανάπτυξη και νέες θέσεις εργασίας	185
6. Η αμερικανική πρόκληση	195
7. Η ευκαιρία της Κίνας	205
8. Η Ινδία και οι ασιατικές οικονομίες	217
9. Ζώντας με το ευρώ	237
10. Η Αφρική μετά την κρίση	253
11. Ένα σχέδιο για την παγκόσμια ανάπτυξη	267

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Συμπέρασμα: Οι αγορές χρειάζονται ήθος	295
Παράρτημα	303
Γλωσσάρι	323
Σημειώσεις	329
Βιβλιογραφία	355

Πρόλογος για την ελληνική έκδοση

του Γιάννη Στουρνάρα,

Καθηγητή Οικονομικών του Πανεπιστημίου Αθηνών,
Γενικού Διευθυντή του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE)

Το ανά χείρας βιβλίο του πρώην πρωθυπουργού του Ηνωμένου Βασιλείου Gordon Brown είναι μια συγκλονιστική αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο του ανθρώπου που ανέλαβε τις τύχες της χώρας του όταν κατέρρεε το παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα, και ιδιαιτέρως αυτό του Ηνωμένου Βασιλείου, και η παγκόσμια οικονομική κρίση έτεινε να αποκτήσει τις διαστάσεις της κρίσης του 1929.

Το βιβλίο αυτό πρέπει να τύχει μεγάλης προσοχής: από το πολιτικό σύστημα της χώρας μας, τους παράγοντες του οικονομικού βίου, κυρίως όμως από την πνευματική ηγεσία του τόπου και τον καθημερινό άνθρωπο.

Το βιβλίο γράφτηκε από έναν ιδιαίτερα προικισμένο και ηθικό πολιτικό, με όραμα για την πατρίδα του, κυρίως όμως με όραμα για όλο τον κόσμο. Αν και γνωστός ευρωσκεπτικιστής, ο Gordon Brown θεωρεί ότι το ευρώ πρέπει να επιζήσει πάση θυσία και συμβουλεύει τους ευρωπαίους πολιτικούς τι να κάνουν. Συμβουλεύει τους Γερμανούς λέγοντάς τους ότι μόνη η δημοσιονομική πειθαρχία δεν αρκεί, αλλά η Ευρωζώνη χρειάζεται στιβαρή οικονομική διακυβέρνηση, επενδύσεις σε υποδομές, στην παιδεία, στην επιμόρφωση των εργαζομένων, παράλληλα με μεγαλύτερη ευελιξία στις αγορές και, φυσικά, μεταρρυθμίσεις. Θεωρεί ότι η δεκαετία 2010-2020 είναι δύσκολη και απαιτεί οικονομικό συντονισμό μεταξύ Αμερικής, Ευρωζώνης, Κίνας, Ιαπωνίας, Ινδίας. Αναφέρεται με νοσταλγία στο

παρελθόν του Bretton-Woods, όταν ο συντονισμός ήταν ο κανόνας και όχι η εξαίρεση.

Ο Gordon Brown ενδιαφέρεται για την εξάλειψη της φτώχειας στον Τρίτο Κόσμο, για την εξάλειψη της ανεργίας στην Ευρώπη και της ανισοκατανομής του εισοδήματος στην Αμερική. Σ' αυτό το τρίπτυχο στηρίζει τις ιδέες του για ένα νέο παγκόσμιο σύμφωνο ανάπτυξης, θεωρώντας ότι η οικονομική πρόοδος είναι αδιαίρετη και αφορά όλο τον κόσμο.

Για τους τραπεζίτες, ιδιαίτερα της πατρίδας του, η άποψή του είναι εντόνως αρνητική. Θεωρεί ότι έχουν αποκοπεί από την κοινωνία, ότι οι περισσότεροι θα έπρεπε να απομακρυνθούν από τις θέσεις τους. Θέτει θέματα ηθικής αλλά και ικανότητας διαχείρισης, και επαναλαμβάνει τη συμβουλή: «Μην τους παρέχετε ρευστότητα αν δεν αποδεχτούν την ανάγκη αύξησης των ιδίων κεφαλαίων των τραπεζών που διοικούν». Σε μια χαρακτηριστική αποστροφή του αναφέρει ότι, σε διάλογο που είχε με κορυφαίο εμπορικό τραπεζίτη του Ηνωμένου Βασιλείου, του έθεσε το θέμα των υψηλών αμοιβών των τραπεζιτών, λέγοντας ότι οι μισθοί τους μπορεί –και πρέπει– να περικοπούν, αφού πλέον τα «ρίσκα» των τραπεζών τα ανέλαβε η πολιτεία με τα πακέτα διάσωσης. Ο κορυφαίος τραπεζίτης υπαινικτικά τον απειλίζει ότι τα στελέχη των τραπεζών ενδέχεται να φύγουν από τη χώρα. Και ο Gordon Brown λέει χαρακτηριστικά: «Κρατήθηκα να μην του απαντήσω όπως θα του απαντούσε ο πρώτος περαστικός στον δρόμο».

Το πρώτο και μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου εξηγεί τον (πράγματι) σημαντικό ρόλο του συγγραφέα αφενός στη διάσωση του παγκόσμιου τραπεζικού συστήματος και στη διαφορά της βρετανικής προσέγγισης (αυξήσεις μετοχικού κεφαλαίου) από αυτή της αμερικανικής (TARP: Αγορά στοιχείων ενεργητικού), και αφετέρου στην ενεργοποίηση και τον συντονισμό των ηγετών των κρατών-μελών της Συνόδου G-20, οι οποίοι κινητοποίησαν πόρους της τάξης του ενός τρις δολαρίων σε μια άνευ προηγουμένου άσκηση κεϋνσιανής οικονομικής πολιτικής, που απέτρεψε την εξάπλωση της κρίσης και οδήγησε σήμερα σε παγκόσμια ανάκαμψη. Χαίρεσαι κυριολεκτικά να διαβάσεις πώς ένας πρωθυπουργός, μπροστά σε μια τέτοια κρίση, *πρώτον*, ενημερώθηκε και διάβασε, *δεύτερον* διαβου-

λεύτηκε με την (περίφημη) βρετανική δημόσια διοίκηση, *τρίτον* διαβουλευτήκε με τους πλέον έμπειρους βρετανούς και ξένους οικονομολόγους, *τέταρτον* διαβουλευτήκε με ανθρώπους της αγοράς, «έμπιστους, που δεν θα διέρρεαν το εμπιστευτικό περιεχόμενο της συνομιλίας», *πέμπτον*, διαβουλευτήκε με τους ομολόγους του στο εξωτερικό, *έκτον*, έλαβε και εφάρμοσε με αστραπιαία ταχύτητα τις δύσκολες αποφάσεις. Και μια λεπτομέρεια: επειδή οι αποφάσεις αυτές δεν ήταν σίγουρο ότι θα έσωζαν τις καταρρέουσες βρετανικές τράπεζες, ο Gordon Brown είχε ήδη διώξει την οικογένειά του από την πρωθυπουργική κατοικία (στο No 10 της Downing Street) ώστε, αν κάτι δεν πήγαινε καλά, θα μπορούσε να παραιτηθεί και να φύγει αμέσως!

Μεγάλο μέρος του βιβλίου αφιερώνεται στην εξήγηση της κατάρρευσης των τραπεζών. Εδώ ο Gordon Brown, με αναλυτική ικανότητα αλλά και χαρακτηριστική πρόζα, εξηγεί, σχολιάζει και απορρίπτει τις υπερβολές των αγορών, τη δημιουργική λογιστική των τραπεζών, την κακή χρήση των παραγώγων προϊόντων, την υπερβολική μόχλευση. Καταλήγει στην ανάγκη ενίσχυσης της κεφαλαιακής επάρκειας των τραπεζών σε κάθε περίπτωση και στην ανάγκη καλύτερης παγκόσμιας εποπτείας τους και συντονισμού. Εξηγεί τέλος πώς οι λοιποί ηγέτες στη Σύνοδο G-20 απέρριψαν την ιδέα του για ένα φόρο τύπου Tobin.

Εντυπωσιάζουν οι κρίσεις του Gordon Brown για τους στενούς συνεργάτες του, η κατανομή καθηκόντων και ευθυνών που έκανε, ο τρόπος με τον οποίο τους συντόνισε, η γενναιόδωρη αναφορά στους υπουργούς του.

Το βιβλίο αυτό, χωρίς διάθεση ή δόση υπερβολής, πιστεύω ότι θα αφήσει εποχή. Σπάνια διάβασα βιβλίο με τόση ανυπομονησία να πάω στην επόμενη σελίδα, να φτάσω στο τέλος του. Θεωρώ ότι είναι ένας ύμνος στην πολιτική, στην ηθική, στον ορθολογισμό, στη δημοκρατία, στη συναισθηματική νοημοσύνη, στον κοινό νου.

Πρόλογος

Αποφάσισα τι έπρεπε να κάνουμε ως κυβέρνηση κατά τη διάρκεια μιας υπερατλαντικής πτήσης.

Το ημερολόγιο έδειχνε Παρασκευή 26 Σεπτεμβρίου 2008, και εμείς επιστρέφαμε με μια νυχτερινή πτήση από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Είχα μόλις φύγει από τον Λευκό Οίκο, μετά από μια συνάντηση με τον Τζορτζ Μπους, και είχα μόλις κλείσει το τηλέφωνο με τον υπουργό Οικονομικών Άλιστερ Ντάρλινγκ, ο οποίος μου είχε πει ότι εκείνο το Σαββατοκύριακο θα εθνικοποιούσαμε την Τράπεζα Bradford and Bingley. Δεν ήταν η πρώτη φορά που αισθανόμουν ευγνώμων που είχα στη διάθεσή μου την ψυχραιμη κρίση και φρόνηση του παλιού μου φίλου, που κρατούσε τα ηνία του Υπουργείου Οικονομικών σε μια εποχή σαν αυτή.

Καθώς το αεροπλάνο τροχοδρομούσε στην πίστα του αεροδρομίου, διάβασα ένα φαξ που μου είχε στείλει λίγο πριν από την απογείωση ο Τζέρεμι Χέιγουντ, ο απαράμιλλος και παντογνώστης γενικός γραμματέας της Ντάουνινγκ Στρίτ.

Στο φαξ αυτό καταγράφονταν για πρώτη φορά τα στοιχεία που είχα ζητήσει από το Υπουργείο Οικονομικών, την Υπηρεσία Χρηματοπιστωτικών Υπηρεσιών και την Τράπεζα της Αγγλίας σχετικά με τις ζημιές των τραπεζών μας και το κεφάλαιο που θα χρειαζόταν για να τις σταθεροποιήσουμε. Σ' εκείνο το στάδιο, πίστευα ότι τίποτα δεν μπορούσε να με σοκάρει, αλλά ακόμα κι εγώ αιφνιδιάστηκα από τα στοιχεία.

Διαβάζοντας τα τελευταία δυσοίωνα δεδομένα για την κατάσταση των βρετανικών τραπεζών, ήξερα ότι δεν μπορούσαμε να μην κάνουμε τίποτα. Η ολοκληρωτική κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος βρισκόταν μόλις μερικές μέρες μακριά: οι επιχειρήσεις δεν θα μπορούσαν να πλη-

ρώσουν τους πιστωτές τους, οι εργαζόμενοι δεν θα μπορούσαν να λάβουν τους μισθούς τους και οι οικογένειες θα διαπίστωναν ότι τα ΑΤΜ δεν είχαν μετρητά να τους δώσουν. Όπως συνηθίζω να κάνω εδώ και χρόνια, κρατούσα σημειώσεις –πιθανές δράσεις και σκέψεις–, καθώς μιλούσα με τη Σρίτι Βαντέρα, την εξαιρετική μας υπουργό Επιχειρήσεων Καινοτομίας και Δεξιοτήτων και πρώην τραπεζικό. Κατά τη διάρκεια της συνομιλίας μας, φάνηκε ότι απέμενε μονάχα μία πιθανή οδός.

Την έγραψα σ' ένα κομμάτι χαρτί, μ' έναν από τους μαύρους χοντρούς μαρκαδόρους που χρησιμοποιώ από τα παιδικά μου χρόνια, από τότε που ένα αθλητικό ατύχημα επηρέασε την όρασή μου. Για καλό και για κακό, την υπογράμμισα δύο φορές. Έλεγε απλώς:

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΡΑ

Το ιδιωτικό κεφάλαιο είχε ήδη επιστρατευτεί¹, αλλά οι επενδυτές είχαν καεί σοβαρά· ήταν απίθανο να επιστρέψουν, τόσο εκείνοι όσοι και άλλοι επενδυτές.

Έτσι, εκείνη τη στιγμή, χαράξαμε τη δική μας πορεία· οι εν λόγω τράπεζες έπρεπε να ανακεφαλαιοποιηθούν και –αν χρειαζόταν– να εξαγοραστούν από την κυβέρνηση άμεσα. Δουλέψαμε όλη νύχτα. Ήταν βέβαιο ότι οι τράπεζες θα αντιστέκονταν και ορισμένες ίσως έρχονταν σε ρήξη μαζί μας· στο κάτω κάτω, ζητούσαμε από κάποιες από τις πιο υπερήφανες βρετανικές επιχειρήσεις να παραδοθούν άνευ όρων στην ημι-εθνικοποίηση, ενώ την ίδια στιγμή ζητούσαμε από άλλες, οι οποίες είχαν δηλώσει ότι δεν χρειαζόνταν κεφάλαιο, να πάνε να το βρουν, μια κίνηση που μπορούσε να εξασθενίσει το κεφάλαιο των μετόχων τους, με πιθανό αντίτιμο τις θέσεις των διοικητών τους.

Χρειαζόμασταν ένα εκτεταμένο σχέδιο κεφαλαιοποίησης, χρηματοδότησης και ρευστότητας, που θα λειτουργούσε άπαξ διά παντός και θα εφαρμοζόταν σε ολόκληρο το τραπεζικό σύστημα, προκειμένου να αποκατασταθεί η σταθερότητα. Μέχρι να προσγειωθούμε, είχα αποφασίσει, παρά την αναποτελεσματική συνάντηση που είχε καταστήσει σαφές ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν ήδη αποφασίσει τη δική τους στρατηγική, ότι

η λύση στην κρίση ήταν το κεφάλαιο. Και για τρεις ή ίσως τέσσερις τράπεζες, αυτό θα σήμαινε τεράστια ποσά κυβερνητικού κεφαλαίου. Γνώριζα ότι θα έπρεπε να ξεπεραστούν πολλά εμπόδια – εκ των οποίων η αντίσταση των τραπεζών στη γενική ιδέα ήταν ένα από τα σημαντικότερα. Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, θα ήμασταν αναγκασμένοι να τις υποχρεώσουμε να προχωρήσουν σε ανακεφαλαιοποίηση. Εξακολουθούσαν να χρειάζονται ρευστότητα και μεσοπρόθεσμη χρηματοδότηση, προκειμένου να μπορούν να δανείζουν. Έγραψα μία ακόμα σημείωση με τον μαρκαδόρο μου:

ΟΧΙ ΡΕΥΣΤΟΤΗΤΑ ΧΩΡΙΣ ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΟΠΟΙΗΣΗ

Η σημείωσή μου βέβαια δεν διέθετε την ευγλωττία του συνθήματος «Όχι φορολόγηση χωρίς αντιπροσώπευση», αλλά αρκούσε. Και δεν μπορούσε να υπάρξει ρευστότητα, αν οι τράπεζες δεν αντιμετώπιζαν το μεγάλο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά: την έλλειψη πίστης. Στην πορεία, άλλωστε, πειστήκαμε ότι οι τράπεζες έπρεπε να αντιμετωπίσουν τις αυξημένες αμοιβές που έδιναν σε βάρος του κεφαλαίου στο οποίο βασιζόνταν.

Για αρκετούς μήνες ανησυχούσα βαθιά για την αδυναμία δανειοδότησης των τραπεζών. Αρχικά, πίστευα ότι η εμπιστοσύνη θα μπορούσε να αποκατασταθεί, αν καταφέρναμε τις τράπεζες να δηλώσουν τις απώλειές τους. Είχε όντως υπάρξει ένα κύμα αυξήσεων μετοχικού κεφαλαίου στον ιδιωτικό τομέα και πολλές επιχειρήσεις πουλούσαν νέες μετοχές, προκειμένου να συγκεντρώσουν επιπλέον κεφάλαιο. Παρ' όλα αυτά, το έργο που είχα παραγγείλει το καλοκαίρι και τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου του 2008, που ακολούθησαν, με έπεισαν ότι οι περισσότερες τράπεζες δεν ήταν ελκρινείς στην πραγματικότητα έμεναν έξω από τον χορό, ελπίζοντας ότι κάτι θα γινόταν. Η διαδικασία δήλωσης των απωλειών τους και του μεγέθους του «τοξικού» ενεργητικού τους –η διαδικασία δηλαδή μέσω της οποίας οι διευθυντές ενημέρωναν τους προϊσταμένους τους, η διοίκηση το διοικητικό συμβούλιο και το διοικητικό συμβούλιο την αγορά και τους με-

τόχους– αποδεικνυόταν τόσο επίπονη που πάρα πολλοί άνθρωποι στις τράπεζες είχαν την αυταπάτη ότι τα προβλήματα απλώς θα εξαφανίζονταν.

Η πίεση αυξανόταν μέρα με τη μέρα. Ήταν σαφές ότι αν δεν ξανάρχιζε η δανειοδότηση στην οικονομία, θα καταλήγαμε σε κραχ. Ακόμα χειρότερα, αν συνέβαινε μια επίθεση εναντίον της Royal Bank of Scotland, θα φτάναμε στο σημείο άνθρωποι και καταστήματα, σχολεία και νοσοκομεία να προσπαθούν να λειτουργήσουν χωρίς χρήματα. Η αναγκαιότητα για συνολική δράση εντάθηκε περαιτέρω από τη δραματική αστάθεια των τιμών των εμπορευμάτων, η οποία άρχισε να απειλεί το επίπεδο ζωής των ανθρώπων².

Με τις μεγαλύτερες βιομηχανικές οικονομίες να κατρακυλούν στην ύφεση, βρισκόμασταν μπροστά σε μια «τέλεια καταιγίδα». Η οικονομική ορθοδοξία αποδεικνυόταν ανούσια· η αγορά έμοιαζε αποφασισμένη όχι να αυτοδιορθωθεί, αλλά να αυτοκαταστραφεί.

Αντιμετωπίζαμε βαθιά διαρθρωτικά προβλήματα στην καρδιά των τραπεζών μας (η τεράστια ισχύς των τραπεζών τις είχε οδηγήσει σε ανεπάρκεια κεφαλαίων για την κάλυψη των κινδύνων, που είχαν ανεύθυνα αναλάβει), ενώ είχε γίνει σαφές από τη δουλειά που είχαν κάνει μέσα στο καλοκαίρι το επιτελείο μου και το Υπουργείο Οικονομικών ότι η συγκεκριμένη κρίση δεν μπορούσε πλέον να θεωρείται, όπως συνέβαινε νωρίτερα την ίδια χρονιά, ως ένα απλό πρόβλημα ρευστότητας. Εκείνη τη στιγμή, καμιά άλλη κυβέρνηση δεν πρότεινε τις δράσεις που εμείς αποφασίσαμε να αναλάβουμε, καθώς το αεροπλάνο μας ταξίδευε μέσα στη νύχτα.

Ρώτησα τη Σρίτι πώς πίστευε ότι θα αντιδρούσαν όχι μόνο οι αγορές και οι τράπεζες, αλλά και η Βρετανία συνολικά, σε μια τόσο ριζοσπαστική πρόταση, η οποία διέφερε από το αμερικανικό TARP (Troubled Asset Relief Program), το οποίο εστίαζε περισσότερο στην εξαγορά περιουσιακών στοιχείων και μετοχών παρά στην εισαγωγή κεφαλαίου και το οποίο είχαμε εξετάσει κατά την παραμονή μας στη Νέα Υόρκη και την Ουάσινγκτον. Η Σρίτι απάντησε ότι όλα ήταν τόσο εύθραυστα και απρόβλεπτα που ήταν αδύνατο να γίνει οποιαδήποτε πρόβλεψη, ωστόσο ήταν ό,τι καλύτερο μπορούσαμε να κάνουμε. Δεν ήταν ακριβώς η διαβεβαίωση που περίμενα να ακούσω, αλλά μπορούσα ανέκαθεν να βασίζομαι στην

εύστοχη κρίση της και στην αμεσότητα των απαντήσεών της. Ένωσα ότι ήμασταν μόνοι μας. Αποφάσισα, λοιπόν, να μιλήσω άμεσα με τον πρόεδρο Νικολά Σαρκοζί, τον τότε πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλους Ευρωπαίους ηγέτες.

Καθώς, λοιπόν, το αεροπλάνο μας έскиζε τον βραδινό ουρανό, σκεφτόμασταν να αναλάβουμε μια πρωτόγνωρη, πιθανόν απομονωτική και σίγουρα ριψοκίνδυνη πρωτοβουλία. Ήμουν όμως πεπεισμένος ότι αν δεν το κάναμε, θα αντιμετωπίζαμε μια κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος, που θα έκανε τις ουρές των καταθετών έξω από τη Northern Rock Bank να μοιάζουν με κυριακάτικη εκδρομή.

Δεν είχα καμιά αμφιβολία –και σίγουρα δεν είχα την πολυτέλεια να δείξω τον παραμικρό δισταγμό– για την απόφαση που έπαιρνα, ακόμα και την ώρα που στο μυαλό μου στριφογύριζαν με τρόμο όλες οι διαφορετικές πλευρές που έπρεπε να καλύψουμε. Μέχρι να προσγειωθούμε στο Λονδίνο, και αφού πρώτα συνομίλησα με τον Άλιστερ Ντάρλινγκ και συμφωνήσαμε στην πορεία που θα ακολουθούσαμε, είχαμε λάβει μια κυβερνητική απόφαση που αναποδογύρισε την ορθοδοξία των τελευταίων τριάντα χρόνων.

Η πρώτη κρίση της παγκοσμιοποίησης

Το βράδυ της Τρίτης 7 Οκτωβρίου 2008, έντεκα ημέρες μετά από εκείνη την άυπνη νυχτερινή πτήση από την Ουάσινγκτον, και αφού είχαμε πρώτα προετοιμάσει τις τράπεζες για την ανακοίνωση της ανακεφαλαιοποίησης την επομένη, ο επικεφαλής μιας από τις μεγαλύτερες βρετανικές τράπεζες μου είπε ότι το μοναδικό του πρόβλημα ήταν η ταμειακή ρευστότητα και ότι το μόνο που χρειαζόταν ήταν «αυθημερόν χρηματοδότηση». Το σχόλιό του διέλυσε όση εμπιστοσύνη εξακολουθούσα να έχω στη συλλογική σοφία των τραπεζιτών μας. Την επομένη, δύο τράπεζές μας, οι οποίες εκείνη την περίοδο ήταν από τις μεγαλύτερες στον κόσμο, έγιναν τα σοβαρότερα θύματα του τραπεζικού κλάδου στην Ιστορία. Λίγους μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 2009, ανακοίνωσαν τις μεγαλύτερες ζημιές στην Ιστορία της Βρετανίας.

Τα προβλήματα της τράπεζάς του δεν ήταν βραχυπρόθεσμα ούτε αφορούσαν μόνο τη ρευστότητα και η βοήθεια με την ταμειακή ρευστότητα δεν θα έφερνε αποτελέσματα για πάνω από μερικές μέρες. Τα προβλήματα ήταν πολύ χειρότερα απ' ό,τι νόμιζε ή ήθελε πιθανόν να παραδεχτεί. Ήταν διαρθρωτικά και θεμελιώδη. Η τράπεζά του διέθετε περιουσιακά στοιχεία αφάνταστης τοξικότητας και είχε μείνει με ελάχιστο κεφάλαιο για να καλύψει τις απώλειές της και να παραμείνει φερέγγυα. Ήταν σαφές ότι το ίδιο πίστευε και η αγορά.

Καθώς, όμως, η Γουόλ Στρίτ προσπαθούσε να διαπιστώσει αν και κατά πόσο θα λειτουργούσε το Troubled Assets Relief Program (TARP, Πρόγραμμα Διάσωσης Προβληματικών Στοιχείων Ενεργητικού), τραπεζίτες, ρυθμιστικές υπηρεσίες και κυβερνήσεις ανά τον κόσμο τελούσαν ακόμα

σε σύγχυση και δεν είχαν καταφέρει να διαμορφώσουν μια συναίνεση όσον αφορά το τι έπρεπε να γίνει. Ορισμένοι έκαναν έκκληση για ενίσχυση της ρευστότητας του συστήματος. Άλλοι ήθελαν να απομονώσουν τα τοξικά στοιχεία ενεργητικού. Στην Ευρώπη υπήρχε ακόμα η άποψη ότι το πρόβλημα αφορούσε μόνο και κατ' αποκλειστικότητα τις αγγλοσαξονικές οικονομίες.

Είχαμε χρειαστεί πάνω από ένα χρόνο για να φτάσουμε σ' αυτό το σημείο, αλλά κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών είχα ήδη καταλήξει σ' ένα διαφορετικό και πολύ ανησυχητικό συμπέρασμα: τα τραπεζικά προβλήματα ήταν τόσο βαθιά και τόσο συστημικά, που η Βρετανία δεν είχε την πολυτέλεια να περιμένει να συνταχθούν και άλλοι μαζί της, προτού αναλάβει μια ολόπλευρη δράση για τη σωτηρία των τραπεζών της. Μέχρι τον Σεπτέμβριο, γνώριζα ότι απέμεναν μόλις μερικές ημέρες μέχρι την ολοκληρωτική κατάρρευση του συστήματος. Είχα χαράξει μια πορεία και ήμουν έτοιμος να την ακολουθήσω μόνος μου, αν χρειαζόταν.

Στις 5.00 τα χαράματα της επόμενης ημέρας, είπα στη Σάρα ότι θα έπρεπε να είναι έτοιμη να πακετάρει τα πράγματά μας για μια αιφνίδια μετακόμιση από την Ντάουνινγκ Στριτ. Ήμουν έτοιμος να ανακοινώσω ότι είχαμε την πρόθεση να επενδύσουμε δισεκατομμύρια, για να αποκτήσουμε τον έλεγχο δύο από τις μεγαλύτερες τράπεζες της Βρετανίας – κάτι που δεν είχε κάνει καμιά άλλη κυβέρνηση στην Ιστορία της χώρας. Αν αποτύγχανε αυτό που ετοιμαζόμουν να κάνω, δεν θα είχα άλλη επιλογή από το να παραιτηθώ. Μπαίνοντας στο γραφείο μου εκείνο το πρωί, δεν είχα ιδέα αν θα εξακολουθούσα να κατέχω το αξίωμα του πρωθυπουργού, όταν θα έδυε ο ήλιος εκείνο το βράδυ.

Ύστερα, στρώθηκα στη δουλειά. Στις 8 Οκτωβρίου 2008, μαζί με τον Άλιστερ Ντάρλινγκ ανακοινώσαμε τη μεγαλύτερη ανακεφαλαιοποίηση στην ιστορία του βρετανικού τραπεζικού συστήματος: ένα πακέτο ανακεφαλαιοποίησης υπό την αιγίδα της κυβέρνησης, με το οποίο προσφέραμε μέχρι 50 δισ. λίρες για την εξαγορά τραπεζικού κεφαλαίου και μετοχών, με ένα ειδικό πρόγραμμα πιστωτικών εγγυήσεων αξίας 250 δισ. λιρών, προκειμένου οι τράπεζες να προχωρήσουν σε έκδοση χρέους και 200 δισ. λίρες για επιπλέον ρευστότητα. Σε αντάλλαγμα, θα μέναμε πιστοί

στους σκληρούς όρους που είχαμε θέσει στο αεροπλάνο της επιστροφής από την Αμερική: όχι χρηματοδότηση χωρίς ανακεφαλαιοποίηση.

Αυτό το βιβλίο είναι η περιγραφή μου για το πώς φτάσαμε εκεί: μια αφήγηση εκ των έσω για την παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008. Αν δεν είχαν ληφθεί οι σωστές αποφάσεις από τους ηγέτες όλου του κόσμου, θα είχαμε βρεθεί μπροστά στην παγκόσμια ύφεση, η οποία θα έφερνε μαζί της μια επιστροφή στην προστατευτισμό, τη μαζική ανεργία, τον εξτρεμισμό και την πολιτική αστάθεια της δεκαετίας του 1930¹. Αυτό είναι ένα βιβλίο για το τι έγινε τότε και τι πρέπει να γίνει τώρα.

Ο κόσμος δεν είχε ποτέ αντιμετωπίσει μια τόσο σύνθετη παγκόσμια οικονομική πρόκληση –τόσο γρήγορες οικονομικές ανατροπές, τόσο μεγάλες τραπεζικές απειλές και τόσο έντονες οικονομικές αστάθειες– όπως αυτή του 2008.

Θέλω να διηγηθώ την ιστορία μιας τραπεζικής κρίσης, που μεταλλάχθηκε σε βιομηχανική, επιχειρηματική και εργασιακή κρίση και σήμερα θεωρείται από ορισμένους μια κρίση δημόσιου χρέους, αλλά είναι στην πραγματικότητα μια πολύ μεγαλύτερη κρίση, μια κρίση της ίδιας της παγκοσμιοποίησης.

Το βιβλίο αυτό είναι το προσωπικό μου χρονικό των καίριων πολιτικών γεγονότων, αλλά και μια ανάλυση γύρω από το τι μπορούμε να διδαχθούμε από αυτά. Στο πρώτο μέρος, συγκεκριμένα, περιγράφω τα γεγονότα όπως τα είδα, γεγονότα που ακόμα και σήμερα είναι δύσκολο να τοποθετηθούν εντός πλαισίου. Όπως είπα στην ομιλία μου στην κοινή συνεδρίαση των δύο σωμάτων του Αμερικανικού Κογκρέσου, στις 4 Μαρτίου 2009, «έχουμε την τάση να θεωρούμε ότι μια στροφή της μοίρας διαρκεί πολλούς μήνες και χρόνια – ως εάν κάθε λεπτό να οδηγεί αναπόφευκτα στο επόμενο, προτού κλιμακωθεί στις καθοριστικές στιγμές που ονομάζουμε “Ιστορία”. Ενίστε, όμως, οι καθοριστικές στιγμές της Ιστορίας εμφανίζονται αιφνிடαστικά και αναπάντεχα».

Εδώ και πολύ καιρό νιώθω ότι ο ρυθμός της πολιτικής καθημερινότητας ορίζεται από συμπτώματα, όχι από αιτίες· από αντιδράσεις, όχι από

συλλογισμούς· από ώριμα φρούτα, όχι δύσκολα επιτεύγματα. Ορισμένες φορές μετράνε οι επείγουσες αποφάσεις και ακόμα και όταν γνωρίζουν το σωστό, οι νομοθέτες συχνά αποτυγχάνουν να το πράξουν. Στην προκειμένη περίπτωση, ωστόσο, πράγματι δράσαμε γρήγορα και φτάσαμε στην καρδιά του προβλήματος, αλλά ως πολιτικοί οφείλουμε να δεχτούμε το μερίδιο ευθύνης που μας αναλογεί για τη συγκεκριμένη κρίση και έτσι, στα επόμενα κεφάλαια, θα σκιαγραφήσω τους τομείς στους οποίους σηκώνω το χέρι και παραδέχομαι ότι το σφάλμα ήταν δικό μου.

Θα ήθελα, επίσης, με κάποιο φόβο και με μεγάλη μετριοφροσύνη, να υποστηρίξω ότι υπάρχει και κάτι που έφερα εγώ στην εν λόγω πρόκληση και το οποίο προήλθε από τις ιδιαίτερες δυνάμεις και πιθανόν τις ιδιαίτερες αδυναμίες μου. Ένα από τα πολυθρύλητα ελαττώματά μου στην επικοινωνία είναι ότι αρέσκομαι να μιλάω με αριθμούς, μια συνήθεια που ο βρετανικός Τύπος ονόμασε «τάση για μηχανικές στατιστικές». Η κριτική αυτή είναι ως ένα βαθμό δικαιολογημένη. Πιστεύω, επίσης, ότι έχει κάποια σχέση με την ιστορία που θα ξετυλιχθεί στα επόμενα κεφάλαια.

Παρακολουθώ τα δεδομένα και τις στατιστικές, διότι τα μοτίβα που βλέπω σ' αυτές με βοηθούν να καταλάβω την πολύπλοκη ανθρώπινη πραγματικότητα. Ενώ άλλοι ίσως βλέπουν μια ξερή έκθεση για τα στοιχεία της ανεργίας και πιθανόν την βρίσκουν βαρετή, εγώ, πίσω από κάθε στήλη με αριθμούς, βλέπω μια σειρά ιστοριών, ιστοριών για τις ελπίδες και τους φόβους, τους θριάμβους και τις καταστροφές μεμονωμένων υπάρξεων.

Αυτή η σχέση μου με τους αριθμούς με τράβηξε αρχικά στην εκστρατεία «Jubilee 2000» για την κατάργηση του χρέους. Μέχρι τότε, δεν είχα ποτέ επισκεφτεί την Αφρική ούτε είχα γνωρίσει τις κοινότητες που θα επωφελούνταν από την εξάλειψη των άδικων χρεών. Βάσει, όμως, των προβλέψεων που έβλεπα από τότε που πρωτοασχολήθηκα με το πρόβλημα, το 1989, δεν έβρισκα κανένα νόημα να επιμένω στην αποπληρωμή αυτών των χρεών: για μένα, ζύγιζαν περισσότερο οι ανθρώπινες ζωές που μπορούσαν να σωθούν ή να αλλάξουν, αν απαλλάσσαμε τις χώρες τους από τη χρεωστική μέχρι την πιστωτική στήλη. Όταν, πολλά χρόνια αργότερα, συνάντησα πράγματι τα παιδιά στα σχολεία και τους ασθενείς του AIDS, που λάμβαναν τα ειδικά φάρμακα και επωφελούνταν από το εισόδημα

από την εξάλειψη του χρέους, οι ζωές που διαισθανόμουν ότι περιγράφονταν στις στατιστικές σελίδες απέκτησαν πρόσωπο.

Ευτυχώς ή δυστυχώς, έτσι σκέφτομαι, έτσι λαμβάνω αποφάσεις και έτσι βλέπω τον κόσμο. Στις σελίδες που ακολουθούν, λοιπόν, υπάρχουν πολλές στατιστικές. Κάτω, όμως, από τα δεδομένα βρίσκεται η θολή, απρόβλεπτη και εύθραυστη ανθρώπινη ζωή. Οι αποφάσεις που περιγράφω εδώ ελήφθησαν από ανθρώπους. Το αν οι αποφάσεις αυτές ήταν σοφές ή ανόητες, ηθικές ή ανήθικες, δεν είχε αφηρημένες συνέπειες, που θα ενδιέφεραν μόνο τους ακαδημαϊκούς οικονομολόγους και τους χρηματιστές. Ως άμεσο αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης, οι αποφάσεις αυτές μέτρησαν για κάθε άνθρωπο σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του κόσμου. Ακριβώς επειδή ο αντίκτυπος της κρίσης ήταν τόσο οδυνηρός και τόσο εκτεταμένος, οι άνθρωποι αναρωτιούνται γιατί συνέβη και πώς θα μπορούσαμε να αποφύγουμε την επανεμφάνισή της. Ελπίζω ότι αυτό το βιβλίο θα είναι μια χρήσιμη συνεισφορά σ' αυτή τη συζήτηση και γι' αυτό θέλω να ξεκινήσω από μια βασική εξήγηση σχετικά με το γιατί βρισκόμαστε εδώ που βρισκόμαστε.

Η εν λόγω κρίση ήταν παγκόσμια σε εύρος και κλίμακα με πρωτόγνωρο τρόπο. Για πρώτη φορά στην Ιστορία, όλοι –από τον πλουσιότερο άνθρωπο στην πλουσιότερη πόλη μέχρι τον φτωχότερο στην πιο φτωχή παραγκούπολη– επηρεάστηκαν από την ίδια κρίση² και μολονότι οι ρίζες της είναι παγκόσμιες, ο αντίκτυπός της είναι τοπικός και γίνεται αισθητός σχεδόν σε κάθε κεντρικό δρόμο, σχεδόν σε κάθε χώρο παραγωγής και σχεδόν γύρω από κάθε οικογενειακό τραπέζι.

Το άνοιγμα του εμπορίου και η δημιουργία ανταγωνιστικών αγορών έφεραν τις μεγάλες επιτυχίες της παγκοσμιοποίησης, όπως την παγκόσμια ανάπτυξη, που έσωσε ένα δισεκατομμύριο ανθρώπους από την απόλυτη φτώχεια. Εξακολουθώ να είμαι ένας ανένδοτος υπέρμαχος της παγκοσμιοποίησης, του ελεύθερου εμπορίου και των απελευθερωμένων αγορών³. Μολονότι, όμως, τα οφέλη της παγκοσμιοποίησης δεν πρέπει ποτέ να υποβαθμίζονται, είναι αδύνατο να διασφαλιστούν χωρίς την αντιμετώπιση, σε παγκόσμιο επίπεδο, των υποκείμενων οικονομικών, δημοκρα-

τικών, κοινωνικών και πολιτικών αδυναμιών της –καθώς και των προβλημάτων ρύθμισής της–, που αποκαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια, πράγμα που καθιστά τη συγκεκριμένη κρίση κάτι περισσότερο από μια απλή κρίση και την διαφοροποιεί ριζικά από την κρίση της περιόδου 1929-1931: αυτή είναι η πρώτη κρίση της παγκοσμιοποίησης. Η αλλαγή στην παγκόσμια οικονομία δεν είναι ούτε μεταβατική ούτε προσωρινή αλλά μόνιμη και βαθιά. Για διακόσια χρόνια –δηλαδή για όλη την ιστορία της βιομηχανικής εποχής– η Ευρώπη και η Αμερική παρήγαγαν το μεγαλύτερο μέρος των αγαθών του πλανήτη, υπήρξαν οι κύριοι εξαγωγείς αγαθών και υπηρεσιών, αντιπροσώπευαν την πλειοψηφία των πωλήσεων βιομηχανικών προϊόντων και ήταν υπεύθυνες για το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας και επένδυσης όλου του κόσμου.

Το 1990 οι Ηνωμένες Πολιτείες και οι (είκοσι επτά) ευρωπαϊκές χώρες, που σήμερα απαρτίζουν την Ευρωπαϊκή Ένωση, ήταν υπεύθυνες για το 55% ολόκληρης της βιομηχανικής παραγωγής, το 57% όλων των εξαγωγών και το 59% της συνολικής παγκόσμιας οικονομικής δραστηριότητας. Η πλειοψηφία, επιπλέον, των επενδύσεων (52%) γινόταν στην Ευρώπη και την Αμερική.

Από μόνο του, αυτό είναι ένα εντυπωσιακό επίτευγμα για τους δύο αιώνες οικονομικής ανάπτυξης που προηγήθηκαν. Χώρες που σήμερα αντιπροσωπεύουν κάτι περισσότερο από το 10% του πληθυσμού του πλανήτη ήταν υπεύθυνες για πολύ παραπάνω από το 50% της παγκόσμιας παραγωγής, καθώς και των παγκόσμιων εκροών, εξαγωγών, επενδύσεων και φυσικά της παγκόσμιας κατανάλωσης.

Ακόμα και το 2000, η κυριαρχία της Αμερικής και της Ευρώπης κρατούσε ακόμα. Ωστόσο, από το 2000 και μετά, η ισορροπία της οικονομικής ισχύος μεταξύ των δύο πρώτων βιομηχανοποιημένων ηπείρων και του υπόλοιπου κόσμου αλλάζει ραγδαία.

Μέχρι το 2010, η Αμερική και η Ευρώπη αντιπροσώπευαν μόνο το 45% των βιομηχανικών εκροών και μόνο το 47% των εξαγωγών. Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος της επιπλέον αύξησης στην υφήλιο δεν είναι αμερικανικό ή ευρωπαϊκό, αλλά προέρχεται από τον υπόλοιπο κόσμο – και έτσι περνάμε από τον παλιό κόσμο, στον οποίο η Αμερική και η Ευρώπη ήταν

υπεύθυνες για πάνω από τη μισή οικονομική δραστηριότητα όλου του πλανήτη, σε ένα νέο κόσμο, όπου το μερίδιό τους είναι πολύ μικρότερο από το μισό. Τα τελευταία στοιχεία υποδεικνύουν ότι η Αμερική και η Ευρώπη θα επενδύουν σύντομα λιγότερα απ' ό,τι ο υπόλοιπος κόσμος. Ως μέρος της παγκόσμιας επένδυσης, το μερίδιο της Αμερικής και της Ευρώπης συρρικνώνεται ακόμα γρηγορότερα και θα μειωθεί περαιτέρω μέχρι το 2015.

Παρ' όλα αυτά, με λιγότερες από τις μισές εμπορικές εκροές και επενδύσεις του κόσμου, η Αμερική και η Ευρώπη εξακολουθούν να καταναλώνουν πάνω από το ήμισυ (πάνω από 60%) των αγαθών και των υπηρεσιών σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η ραγδαία αυξανόμενη παραγωγή στην Ασία δεν συνοδεύεται από μια παρόμοια αύξηση της κατανάλωσης στην ίδια ήπειρο.

Στην πρώτη δεκαετία του αιώνα, λοιπόν, το ένα σκέλος της οικονομικής εξίσωσης –παραγωγή, επενδύσεις, εξαγωγές και μεταποίηση– ακολουθεί διαφορετική κατεύθυνση από το άλλο – την κατανάλωση σ' αυτά τα δύο μέρη του πλανήτη. Η παγκοσμιοποίηση γέννησε δύο αντίθετους πόλους παραγωγής και κατανάλωσης και σήμερα η παγκόσμια κατάσταση μοιάζει ανισόρροπη και μη βιώσιμη.

Οι παραπάνω αλλαγές δεν αντικατοπτρίζουν μόνο την ανισόμετρη ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας μας, αλλά και προκύπτουν από αυτήν. Πρόκειται για μια άμεση συνέπεια της παγκόσμιας προμήθειας αγαθών και υπηρεσιών –το πρώτο καθοριστικό χαρακτηριστικό της παγκοσμιοποίησης– καθώς και της παγκόσμιας κίνησης του κεφαλαίου. Καμιά χώρα δεν έχει τη δυνατότητα να χαράξει τη δική της ρότα σ' έναν κόσμο που γίνεται ολοένα και πιο αλληλεξαρτώμενος. Η προμήθεια αγαθών και υπηρεσιών σε παγκόσμιο επίπεδο έχει οδηγήσει σε φτηνότερα ασιατικά προϊόντα, σε σχέση με τα αμερικανικά και ευρωπαϊκά προϊόντα. Η παγκόσμια ροή του κεφαλαίου έχει καταστήσει εφικτό οι Αμερικανοί και Ευρωπαίοι καταναλωτές να δανειζονται από Ασιάτες παραγωγούς. Έτσι, αντί η μετάβαση από την αμερικανική και ευρωπαϊκή παραγωγή στην ασιατική να συνοδευτεί από μια αντίστοιχη μετάβαση στην ασιατική κατανάλωση, είδαμε μια στροφή προς τον δανεισμό από την Ασία, ιδίως την Κί-

να, η οποία δανείζει την Αμερική και την Ευρώπη. Ενδεχομένως, να περιμέναμε οι υψηλού εισοδήματος βιομηχανοποιημένες χώρες να ήταν εξαγωγείς κεφαλαίου προς τις αναδυόμενες αγορές, αλλά αντί γι' αυτό, ο μεγαλύτερος εξαγωγέας κεφαλαίου είναι η μεγαλύτερη αναδυόμενη οικονομία της αγοράς. Όπως το θέτει γλαφυρά ο Μάρτιν Γουλφ, ποτέ στην ιστορία της ανθρωπότητας μια υπερδύναμη δεν επιδόθηκε σε τόσο εκτεταμένο δανεισμό σε μια άλλη. Αυτές οι νέες οικονομικές συνθήκες δεν θα είχαν συμβεί χωρίς την παγκόσμια προμήθεια αγαθών και τις παγκόσμιες ροές κεφαλαίου. Για να το πούμε απλά, η ανισόμετρη ανάπτυξη που περιγράφω δεν θα είχε συμβεί χωρίς την παγκοσμιοποίηση. Γι' αυτό τον λόγο, την θεωρώ την πρώτη κρίση της παγκοσμιοποίησης. Παρ' όλα αυτά, το πολιτικό ζήτημα δεν είναι αν θα διατηρήσουμε την παγκοσμιοποίηση –αυτή είναι δεδομένη–, αλλά αν μπορούμε να την διαχειριστούμε σωστά. Αυτό είναι το θέμα αυτού του βιβλίου.

Στην καρδιά της κρίσης βρισκόταν μια αποτυχία που είναι εγγενής στις αρρύθμιστες παγκόσμιες αγορές, μια αστάθεια που προέκυψε από τον τρόπο με τον οποίο συνέβαιναν και επηρέαζαν την οικονομία οι αυξανόμενες ροές κεφαλαίου ανά τον κόσμο. Καθώς οι οικονομίες άρχισαν να εξαρτώνται όλο και περισσότερο η μία από την άλλη και καθώς τα παγκόσμια οικονομικά έγιναν πιο αλληλένδετα, οι ρυθμιστικοί θεσμοί και οι κυβερνήσεις δεν κατόρθωσαν να συμβαδίσουν με τις εξελίξεις και να αυξήσουν τον συντονισμό μεταξύ τους.

* * *

Για πάνω από μία δεκαετία, μέχρι το 2007, η παγκοσμιοποίηση –οι παγκόσμιες ροές κεφαλαίου και η παγκόσμια προμήθεια αγαθών– επεκτάθηκε, αλλά με ασυντόνιστο τρόπο. Το 2008 είδαμε τις αγορές εμπορευμάτων, τη μία μετά την άλλη, να βιώνουν τέτοια διακύμανση που είχε αρχίσει να απειλείται η ίδια η ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας – με την κατακόρυφη αύξηση των τιμών του πετρελαίου, ύστερα τη ραγδαία αύξηση των τιμών των βιομηχανικών μετάλλων κι έπειτα την αύξηση των τιμών των τροφίμων και την αστάθεια των νομισμάτων⁴. Ωστόσο, οι ανισορρο-

πίες που δημιούργησε η παγκοσμιοποίηση κατέστησαν εφικτή και μια πλημμυρίδα πλεονάζουσας ρευστότητας. Έτσι, η αναζήτηση μεγαλύτερου κέρδους οδήγησε τις τράπεζες όχι μόνο σε νέες περιοχές οικονομικού κινδύνου, αλλά τις ανάγκασε να χρησιμοποιήσουν και νέα ριψοκίνδυνα εργαλεία. Οι δραστηριότητες αυτές, σε συνδυασμό με τη μόχλευση των στοιχείων ενεργητικού των τραπεζών δημιούργησε μια κούρσα προς τα κάτω, ενθαρρύνοντας τους ανθρώπους να παίρνουν ρίσκα που δεν καταλάβαιναν, πουλώντας περιουσιακά στοιχεία, που οι τράπεζες δεν αποτιμούσαν σωστά και όλα αυτά χωρίς το κεφάλαιο που θα μπορούσε να τους στηρίξει και με διαστρεβλωμένα κίνητρα, που τους ωθούσαν να κάνουν τις λάθος ενέργειες.

Η φούσκα των αμερικανικών ακινήτων και των ενυπόθηκων αξιογράφων είχε αρχίσει να σπάει ήδη από το 2006. Μέχρι ο κόσμος να ανακαλύψει μια φράση που μέχρι πρότινος γνώριζαν μόνο οι τράπεζες και οι αίθουσες των χρηματιστών, τη φράση *υψηλός κίνδυνος*, περιουσιακά στοιχεία αξίας εκατοντάδων δισ. δολαρίων, με την υποστήριξη αμερικανικών ενυπόθηκων δανείων, είχαν συγκεντρωθεί, είχαν αποτιμηθεί ως απόλυτα σίγουρες και εξαιρετικής ποιότητας επενδύσεις και πωλούνταν σε όλο τον κόσμο, συχνά σε επενδυτές που δεν κατανοούσαν πραγματικά την αξία (ή την απαξία) των αγορών τους. Σε αυτά τα ενυπόθηκα πακέτα περιλαμβάνονταν και εκείνα που πωλούνταν με τα υψηλότερα επιτόκια στους πιο φτωχούς και εκείνους που είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να αθετήσουν τις υποχρεώσεις τους.

Οι χρηματοπιστωτικές καινοτομίες που επέτρεψαν αυτές τις διαδικασίες, καθώς και το πώς έγινε αισθητός σε όλα τα οικονομικά κέντρα του κόσμου ο αντίκτυπος των όσων συνέβησαν στην αμερικανική αγορά⁵, περιγράφονται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου.

Η κρίση, βέβαια, συνεχίζεται και, χωρίς τις ενέργειες που περιγράφω στο τρίτο μέρος, αυτό μπορεί να σημάνει χαμηλή ανάπτυξη και υψηλή ανεργία στην Ευρώπη και την Αμερική για μια δεκαετία. Θα μπορούσε, επίσης, να σημάνει ότι εκατομμύρια επιπλέον άνθρωποι σε όλο τον κόσμο θα

καταδικαστούν στη φτώχεια. Για να αποφύγουμε αυτή την εξέλιξη, απαιτείται οι κυβερνήσεις ανά τον κόσμο να λάβουν τις δύσκολες μακροπρόθεσμες αποφάσεις που παραθέτω λεπτομερώς στο τρίτο μέρος. Όλα όσα προτείνω υποστηρίζονται από τη διά βίου δέσμευσή μου στη δημοσιονομική υπευθυνότητα, με τον όσο το δυνατόν μεγαλύτερο περιορισμό των ελλειμμάτων και των χρεών. Η αντιμετώπιση της χαμηλής ανάπτυξης και των υψηλών επιπέδων ανεργίας και φτώχειας σε όλο τον κόσμο συνιστούν τις μεγαλύτερες μακροπρόθεσμες προκλήσεις των ημερών μας και έτσι οι πολιτικές για τη δημοσιονομική εξυγίανση πρέπει να στηρίζουν την ανάπτυξη και την απασχόληση και να μην τις καταστρέφουν ούτε να τις θέτουν σε κίνδυνο.

Πέρα ακόμα και από την ικανότητα να δράσουμε θαρραλέα, πιστεύω ότι η συγκεκριμένη κρίση απαιτεί την ικανότητα να σκεφτούμε ηθικά. Θεωρώ ότι η πιο εντυπωσιακή αποκάλυψη της κρίσης ήταν η εξής: μολονότι οι χρηματοπιστωτικές αγορές παρεισφρέουν σε κάθε πτυχή της καθημερινότητάς μας, οι ηθικές αξίες που μετρούν στη ζωή μας δεν μπόρεσαν ποτέ να παρεισφρήσουν στις χρηματοπιστωτικές αγορές. Την παραμονή της Συνόδου του G20 στο Λονδίνο, μίλησα σε ηγέτες θρησκευτικών, πολιτικών, φιланθρωπικών και επιχειρηματικών ηγετών στον καθεδρικό του Αγίου Παύλου και έθεσα το ζήτημα ως εξής:

Γνωρίζετε ότι στις οικογένειές μας μεγαλώνουμε τα παιδιά μας λέγοντάς τους να εργάζονται σκληρά, να βάζουν τα δυνατά τους, να συνεισφέρουν στο κοινό καλό. Δεν τα επιβραβεύουμε όταν παίρνουν ανεύθυνα ρίσκα που θα έβαζαν τον εαυτό τους ή τους άλλους σε κίνδυνο. Δεν τα ενθαρρύνουμε να επιδιώκουν τη βραχυπρόθεσμη ικανοποίηση σε βάρος της μακροπρόθεσμης επιτυχίας. Και στις μικρές επιχειρήσεις της Βρετανίας, οι διευθυντές και οι ιδιοκτήτες είναι οι επιχειρηματίες στους οποίους βασίζεται η χώρα μας και τους οποίους δικαίως τιμάμε. Αυτοί, ωστόσο, δεν εκπαιδεύουν τις ομάδες τους να επενδύουν απερίσκεπτα ή να συμπεριφέρονται με ύποπτους τρόπους ή να κρύβουν τα μεγαλύτερα ρίσκα τους.

Οι περισσότεροι από όσους εργάστηκαν σκληρά προκειμένου να στήσουν την εταιρεία ή το κατάστημά τους καταλαβαίνουν τι σημαίνει

υπεύθυνο ρίσκο, αλλά δεν καταλαβαίνουν γιατί μια οποιαδήποτε επιχείρηση θα επιβράβευε την αποτυχία ή πώς ορισμένοι άνθρωποι απέκτησαν αμύθητο πλούτο ποντάροντας τα χρήματα άλλων ανθρώπων σε αποτυχημένα στοιχήματα. Είναι, λοιπόν, παράλογο οι ακραίες φωνές να κατηγορούν τον ιδιωτικό τομέα για τα προβλήματά μας. Στην πραγματικότητα, αυτό που χρειαζόμαστε είναι να υιοθετήσει ολόκληρος ο ιδιωτικός τομέας την πρακτική της πλειοψηφίας των επιχειρήσεών του. Σήμερα, καθήκον μας είναι να ευθυγραμμίσουμε ακόμα περισσότερο τις χρηματοπιστωτικές αγορές μας με τις αξίες που διατηρούν οι οικογένειες και οι επιχειρηματίες σε όλη τη χώρα.

Το επιχείρημα που διέπει αυτή την ομιλία, αλλά και αυτό το βιβλίο, είναι ότι μολοντί ο ηθικός κίνδυνος ήταν ένα σοβαρό ζήτημα στη διαδικασία της ανακεφαλαιοποίησης των τραπεζών, η συμπεριφορά των τελευταίων είχε προκαλέσει ένα ακόμα ευρύτερο, βαθύτερο και πιο επείγον πρόβλημα. Μολοντί η εκδήλωση της αποτυχίας του τραπεζικού συστήματος ήταν ίσως η κεφαλαιακή ανεπάρκεια, η πραγματική αιτία ήταν πολύ πιο απλή: η απερισκεψία και η ανευθυνότητα, που πολύ συχνά οφείλονταν στην απληστία. Τα χρήματα που θα έπρεπε να είχαν κεφαλαιοποιηθεί το χρηματοπιστωτικό σύστημα πήγαιναν αντίθετα σε άμεσες υπερβολικές αμοιβές. Τα χρήματα που οι καταθέτες τοποθετούσαν στις τράπεζες «παίζονταν» σε ριψοκίνδυνα «στοιχήματα» – όχι για την ασφάλεια των καταθετών, αλλά προς όφελος των ίδιων των χρηματιστών.

Ήταν σαν να είχαμε ξεχάσει, όπως είπα και στον καθεδρικό του Αγίου Παύλου, «ότι οι αρετές που θαυμάζουμε περισσότερο και οι αρετές που κάνουν την κοινωνία να ανθίσει – η σκληρή δουλειά, η υπευθυνότητα, η ειλικρίνεια, η επιχειρηματικότητα, η ακριβοδικία – δεν είναι αξίες που προκύπτουν από την αγορά, αλλά αξίες που εμείς φέρνουμε στην αγορά. Δεν προέρχονται από τις δυνάμεις της αγοράς, αλλά από την καρδιά μας και είναι οι αξίες που καλλιεργούνται στις οικογένειες και τα σχολεία, στους κοινούς θεσμούς και τις γειτονιές μας. Οι αγορές εξαρτώνται από αυτό που δεν μπορούν να δημιουργήσουν. Προϋποθέτουν μια δεξαμενή αξιών και λειτουργούν καλύτερα όταν τηρούνται αυτές οι αξίες».

Η λειτουργία της χρηματοπιστωτικής αγοράς προϋπόθετε –και ταυτόχρονα υπονόμει ενεργά– τις ίδιες αξίες που χρειάζονται για να δημιουργηθεί η εμπιστοσύνη και να διατηρηθεί τόσο μια καλή κοινωνία όσο και μια ισχυρή οικονομία.

Όπως ακριβώς οι κρίσεις της δεκαετίας του '70 γέννησαν ερωτήματα γύρω από τα κατάλληλα όρια της κυβέρνησης, έτσι και η σημερινή κρίση γεννά ερωτήματα σχετικά με τα κατάλληλα όρια των αγορών, μιας και κάθε μέρα που περνούσε και η κρίση χειροτέρευε, γινόταν όλο και πιο σαφές ότι ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής ορθοδοξίας ήταν άσχετο με τις συνθήκες που αντιμετωπίζαμε.

Βάσει των ορθόδοξων οικονομικών θεωριών, οι αγορές μονίμως «καθαρίζουν», οι μισθοί και οι τιμές προσαρμόζονται με ευέλικτο τρόπο, οι πόροι της οικονομίας χρησιμοποιούνται πλήρως και κάθε συστημικό σοκ προκαλεί μια επιπλέον προσαρμογή μισθών και τιμών στη νέα πραγματικότητα. Ακόμα και όταν γνωρίζουμε ότι υπάρχουν ατελείς πληροφορίες και ατελείς παίκτες, θεωρείται ότι οι αγορές είναι αυτορυθμιζόμενες με τον βέλτιστο τρόπο και χωρίς κυβερνητικές παρεμβάσεις.

Όμως, η κρίση έδειξε ότι η ορθόδοξη μικροοικονομική θεωρία δεν μας δίνει την πλήρη εικόνα. Οι χρηματοπιστωτικές αγορές είναι στην πραγματικότητα ικανές για την πιο θεαματική αυτανάφλεξη. Σε αυτές τις συνθήκες το βασικό ζήτημα της δημόσιας πολιτικής είναι το εξής: Μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι οι αγορές συμβαδίζουν με το δημόσιο συμφέρον, αλλά δεν είναι δυνατόν να εξισώνονται αυτομάτως μαζί του; Αν οι αγορές μπορούν να καθοδηγούνται όχι απλώς από την ορθολογική κρίση αλλά από αυτό που ο Κέυνς ονόμαζε «ζωικά πνεύματα» –αποστροφή κινδύνου τη μία μέρα, ανορθολογική ασυγκράτητη ορμή την επομένη– και αν είναι αδύνατο να διαχειριστούμε τους παγκοσμιοποιημένους κίνδυνους ακόμα και με τα καλύτερα μαθηματικά μοντέλα του κόσμου, τότε είναι προς το δημόσιο συμφέρον να εξασφαλιστεί μια ισορροπία ανάμεσα στον ρόλο των αγορών και τον ρόλο των κυβερνήσεων, κάτω από την οποία τόσο οι αγορές όσο και οι κυβερνήσεις θα χαλιναγωγηθούν, προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι αντικατοπτρίζουν τις αξίες του λαού και εκπληρώνουν τις ανάγκες του.

Το ερώτημα, λοιπόν, που θέλω να θέσω είναι το εξής: Χρειάζονται οι αγορές, όπως τα κράτη, το δικό τους Σύνταγμα – μια ρητή δήλωση δεοντολογίας και κανόνων– το οποίο θα συζητηθεί, θα διαμορφωθεί και θα αναδιαμορφωθεί και τέλος θα συμφωνηθεί; Θα επανεξετάσω αυτό το ζήτημα παρακάτω, ωστόσο, προς το παρόν, το επιχείρημά μου είναι ότι σε κάθε γενιά οι νόρμες και οι διεργασίες της οικονομίας διαμορφώνουν ένα σύνολο σχέσεων που καθιερώνονται μεταξύ ατόμων, κυβερνήσεων και αγορών· και ο διακανονισμός, στον οποίο έφτασαν πολλές κυβερνήσεις μέχρι τις δεκαετίες του '80 και του '90, αποδείχτηκε τελείως ακατάλληλος για τα παγκόσμια προβλήματα, που υποχρεωθήκαμε να αντιμετωπίσουμε τα τελευταία τρία χρόνια.

Βρισκόμαστε όμως μπροστά στον κίνδυνο άλλης μίας κατάρρευσης των αγορών. Το αντεστραμμένο είδωλο του μικροοικονομικού προβλήματος είναι ένα μακροοικονομικό πρόβλημα. Από την εποχή ήδη του Κέυνς και την εμπειρία της δεκαετίας του '30, γνωρίζουμε ότι η ζήτηση μπορεί να υπολείπεται της προσφοράς. Σήμερα, εν έτει 2010, αντιμετωπίζουμε τις ίδιες αποφάσεις που αντιμετώπιζε ο κόσμος τότε, με τουλάχιστον 200 εκατομμύρια ανέργους ανά τον κόσμο και 100 εκατομμύρια επιπλέον να ζουν ήδη στην απόλυτη φτώχεια.

Τη δεκαετία του '30, όταν κατέρρευσαν οι αγορές, οι κυβερνήσεις αναγκάστηκαν να παρέμβουν και έτσι οι νεότερες σχέσεις ανάμεσα στις κυβερνήσεις και τις αγορές προέκυψαν από το Νιου Ντιλ. Ένα παράδειγμα είναι το μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας της Βρετανίας. Μέχρι τη δεκαετία του '70, με τα προβλήματα του κορπορατισμού, των κατεστημένων συμφερόντων των παραγωγών, την ανεπάρκεια του κράτους και την αντίδραση στον κολεκτιβισμό, συνειδητοποιήσαμε ότι και η ίδια η κυβέρνηση διέτρεχε τον κίνδυνο να γίνει κατεστημένο συμφέρον. Είναι αλήθεια, ωστόσο, ότι αντί να γίνει κυρίαρχο παράδειγμα η μεταρρύθμιση της σχέσης κυβερνήσεων και αγορών, έγινε η θεωρία των «αποτελεσματικών αγορών» – μια άποψη που έχει αμφισβητηθεί με συνέπεια από στοχαστές της κευνσιανής παράδοσης και πιο πρόσφατα από συμπεριφοριστές οικονομολόγους και τον Τζορτζ Σόρος με τη σημαντική θεωρία του περί «αυτοπάθειας».

Σήμερα, την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, συνειδητοποιήσαμε πά-
 λι ότι και οι αγορές διαμορφώνονται από κατεστημένα συμφέροντα, ότι
 οι οικονομικοί παίκτες δεν είναι πάντοτε ορθολογικοί, ότι οι αγορές δεν
 αυτοδιορθώνονται, ότι η απασχόληση δεν αποκαθίσταται αυτομάτως και
 ότι ένα τελείως απορυθμισμένο και παθητικό μοντέλο καπιταλισμού και
 απύσας κυβέρνησης δεν μπορεί να αντιμετωπίσει τις ακραίες διακυμάν-
 σεις και τους κραδασμούς που είδαμε κατά την τραπεζική κρίση.

Πάνω απ' όλα, διαπιστώσαμε ότι αυτού του είδους τα προβλήματα δεν
 μειώνονται, αλλά μεγεθύνονται από την παγκοσμιοποίηση. Όπως, όμως,
 σκοπεύω να υποστηρίξω, η απάντηση δεν είναι να απορρίψουμε τις αγο-
 ρές ή την κυβερνητική παρέμβαση. Αναγνωρίζοντας, απεναντίας, ότι είναι
 δυνατόν να αποτύχουν τόσο οι αγορές όσο και τα κράτη, η απάντηση εί-
 ναι να βρούμε ένα νέο τρόπο για να συνεργαστούν τα άτομα, οι αγορές
 και οι κυβερνήσεις.

Δεν μπορούμε πλέον να λέμε ότι οι αγορές δεν χρειάζονται ηθική, ενώ
 οι κυβερνήσεις την χρειάζονται ή ότι οι αγορές πρέπει να είναι ανεξέλε-
 γκτες, διότι οι κυβερνήσεις –όχι όμως οι αγορές– μπορούν να διαμορφω-
 θούν από κατεστημένα συμφέροντα. Ούτε μπορούμε να λέμε ότι οι αγο-
 ρές δεν μπορούν να είναι ηθικές, αλλά οι κυβερνήσεις μπορούν.

Θα δοκιμάσω, λοιπόν, το πιο φιλόδοξο –κατά τη γνώμη μου– συμπέ-
 ρασμα, που βγαίνει από αυτή την κρίση: η λήξη της παλιάς μάχης ανάμε-
 σα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα, ανάμεσα στον ρόλο των αγορών
 και τον ρόλο των κυβερνήσεων δεν μπορεί να προέλθει από μια απλή κα-
 τάπαυση του πυρός. Η επίλυση της διαμάχης πρέπει να στηριχθεί όχι πά-
 νω σ' ένα μηχανικό συμβιβασμό –με απλές συμφωνίες για τη σύμπραξη
 δημόσιου-ιδιωτικού τομέα ή με τη στρατηγική χάραξη μιας διαχωριστικής
 γραμμής–, αλλά σ' ένα ηθικό θεμέλιο μιας κοινής δέσμευσης στο δημόσιο
 συμφέρον.

Κατά την άποψή μου, πρέπει να δοκιμάσουμε το επιχείρημα ότι αν τό-
 σο οι αγορές όσο και οι κυβερνήσεις κάνουν λάθη, είναι καλύτερο να ενι-
 σχυθούν και οι δύο από αξίες που αντικατοπτρίζουν την επιθυμία για δι-
 καιοσύνη και υπευθυνότητα, καθώς και την ανάγκη για ανταγωνισμό και
 επιχειρηματικότητα. Αυτή είναι, για μένα, η μόνη βιώσιμη βάση για την

εμπιστοσύνη από την οποία εξαρτώνται οι αγορές και οι κυβερνήσεις. Στον 20ό αιώνα κυριάρχησε μια στείρα διαμάχη ανάμεσα στις αγορές και τα κράτη, ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα. Στον 21ο αιώνα, οι αγορές και τα κράτη πρέπει να υποταχθούν σε μια ευρύτερη δύναμη: τις αξίες και τις καλύτερες προθέσεις των ίδιων των ανθρώπων.

Σήμερα, περισσότερο από ποτέ, πιστεύω ότι χρειαζόμαστε μια κοινή ηθική της παγκοσμιοποίησης, η οποία θα υπερβαίνει τα συμφέροντα μερικών μεγάλων παγκόσμιων επιχειρήσεων και χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και, αντίθετα, θα στηρίζει μια νέα παγκόσμια τάξη, στην οποία –κατά την προσέγγιση των οικονομικών, του περιβάλλοντος και της κοινωνικής δικαιοσύνης κάθε νέα κατεύθυνση της πολιτικής θα θεμελιώνεται όχι μόνο στα κοινά συμφέροντα που προκύπτουν από την αλληλεξάρτησή μας, αλλά και από τις κοινές πεποιθήσεις που προκύπτουν από τις κοινές αξίες μας. Όταν θα εξετάσουμε πιθανά μοντέλα σχέσεων ανάμεσα στις κυβερνήσεις και τις αγορές για το μέλλον, θα υποστηρίξω ότι μπορούμε να βασιστούμε σε δύο αλήθειες, που μάθαμε εν μέσω κρίσης. Η πρώτη είναι ότι ως κοινωνία διαθέτουμε πολλά περισσότερα όπλα για να αντιμετωπίσουμε μια κρίση της αγοράς απ' ό,τι πιστεύαμε μέχρι πρότινος. Η δεύτερη αλήθεια είναι ότι, σε κατάλληλες περιστάσεις, τα όπλα αυτά μπορούν να επιστρατευτούν πιο αποτελεσματικά, όταν συντονίζονται σε παγκόσμιο και όχι μόνο εθνικό επίπεδο.

Όταν σ' ένα συνέδριο της *Wall Street Journal*, μου ζητήθηκε να δώσω μια συμβουλή που θα συνοψιζε τα διδάγματα που έλαβα από την κρίση, απάντησα πολύ απλά: «Τα παγκόσμια προβλήματα απαιτούν παγκόσμιες λύσεις». Αυτό ισχύει όχι μόνο για τη χρηματοπιστωτική αγορά αλλά και για την τρομοκρατία, την κλιματική αλλαγή, τη διάδοση των πυρηνικών όπλων, τις παγκόσμιες επιδημίες, την ανάπτυξη και τη μαζική μετανάστευση. Η καλύτερη ίσως έκφραση της αύξησης του διεθνισμού στους λαούς της Γης είναι η συνειδητοποίηση του προβλήματος της φτώχειας από μια γενιά που παρακολούθησε τις συναυλίες του «Live 8» και συμμετείχε σε εκστρατείες, όπως η «ONE», δηλώνοντας ότι η κατάφωρη ανισότητα μεταξύ πλουσίων και φτωχών δεν μπορεί να συνεχιστεί για πάντα.

Ασφαλώς, θα είμαστε πάντοτε υπερήφανοι Βρετανοί, Αμερικανοί, Ρώσοι, Κινέζοι ή Ινδοί πολίτες. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αντιμετωπίσουμε κανένα πρόβλημα, αν θεωρούμε ότι είμαστε μόνο Βρετανοί πολίτες ή μόνο Αμερικανοί πολίτες ή απλώς Ρώσοι, Κινέζοι ή Ινδοί πολίτες. Αν οι Αμερικανοί, οι Βρετανοί, οι Ρώσοι, οι Κινέζοι, οι Ινδοί και πολλοί άλλοι πολίτες και οι κυβερνήσεις τους δεν συνεργαστούν, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα παγκόσμια προβλήματα που μπορούν να λυθούν μόνο μέσω συντονισμένης διεθνούς δράσης, τότε όλοι θα έχουμε αποτύχει.

Γράφοντας αυτό το βιβλίο, προσπάθησα να αντιμετωπίσω την καθοριστική –κατά τη γνώμη μου– δοκιμασία της γενιάς μας: το αν είμαστε έτοιμοι να βάλουμε την παγκοσμιοποίηση στην υπηρεσία των λαών και όχι το αντίστροφο. Στην ομιλία μου στον καθεδρικό του Αγίου Παύλου θυμάμαι ένα πλακάτ, που είχα δει στη διαδήλωση «Make Poverty History» το 2005, το οποίο με ταπεινώνει μέχρι σήμερα: «Είστε G8. Είμαστε έξι δισεκατομμύρια».

Δισεκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο χρειάζονται και απαιτούν μια καλύτερη παγκοσμιοποίηση. Είναι στη φύση της εξουσίας να αφήνεις δουλειές στη μέση, όταν φεύγεις από το αξίωμά σου. Είναι στη φύση της πολιτικής να συνεχίζεται η αντιπαράθεση. Αυτό το βιβλίο είναι η προειδοποίησή μου για μια δεκαετία χαμένης ανάπτυξης και η απάντησή μου σ' αυτό τον φόβο με μια έκκληση για μια καλύτερη παγκοσμιοποίηση. Είναι μια εξήγηση αυτή της τάσης που εμφανίζεται στα στατιστικά στοιχεία και δείχνει μια τεράστια ευκαιρία να μετριαστεί η φτώχεια, να δημιουργηθούν θέσεις εργασίας και να αναπτυχθούμε. Ένα μέλλον χαμηλής ανάπτυξης, υψηλής ανεργίας, ύφεσης και παρακμής δεν είναι αναπόφευκτο· αυτό που έχει σημασία είναι η αλλαγή που θα διαλέξουμε.